

Practical methods of cultivating creativity in the life of Masoomin

ARTICLE INFO

Article Type
Research Article

Authors

Reza Rostamali
Hamid Mohammad Ghasemi*
Mohammad Hadi Yadollahpour

How to cite this article

Reza Rostamali, Hamid
Mohammad Ghasemi, Mohammad
Hadi Yadollahpour, Practical
methods of cultivating creativity in
the life of Masoomin, *Journal of
Quran and Medicine*. 2023; 7(5):
348-360.

1. PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran.
2. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Sari Branch, Islamic Azad University, Sari, Iran (corresponding author).
3. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Babol University of Medical Sciences, Babol, Iran.

* Correspondence:

Email: Ghasemi831@yahoo.com

ABSTRACT

Opioids (narcotics) or euphoria is a general name for various types of drugs and traditional and chemical compounds that usually have a soothing and euphoric effect and are often an important human need due to the possibility of creating creativity and play a role in all aspects of human life. Creativity is a wide-ranging transformation and leap in human thought. Creativity is a great human need in all aspects of life.

In the field of creativity and intellectual construction, no thinker can reach the feet of the innocent, and no system of thought and practice has emphasized creative thinking and creativity like Islam. The problem of thinking, thoughtfulness and creativity in the life of Masoomin: they have a special shine. Masoomin: always with creative practical methods such as; Observing nature, creating images, playing and exercising, they invited their followers to creative thinking so that their hidden talents could be activated and the ground for their movement towards perfection would be provided.

In this article, after examining the definitions of creativity, the concept of creativity in Islamic sources has been analyzed and then the practical methods of cultivating creativity in the life of Masoomin have been presented.

Keywords: Creativity, Thinking, Life, Masoomin

روش های عملی پرورش خلاقیت در سیره معصومین

مقدمه

خلاقیت در زندگی امری مهم است و از آنجایی که انسان از اول زندگی تا آخر زندگی در حال یادگیری است، لذا خلاقیت نیز امری مهم محسوب می‌شود. خلاقیت میل به بهتر شدن نسبت به آنچه که یک فرد هست و آن چیزی شدن که یک فرد در تئوری، ظرفیت شدن آن را دارد. به عبارت دیگر، خلاقیت فرآیند رشد کردن به صورتی است که وابستگی به دیگران، حالت دفاعی، کم کاری و کم‌رویی را پشت سر بگذاریم و به سوی ارزیابی‌های معقول، پیش برویم. (۱) فرآیندهای خلاق را می‌توان هم به صورت گروهی و هم به صورت انفرادی انجام داد و از طرفی نیز می‌توان افراد را برای خلاقیت تحت آموزش قرار داد. روش‌های خلاق باعث می‌شود تا افراد خلاق، دنیا را با دیدی دیگر بنگرند و راه‌های تازه‌ای برای حل مسائل پیدا کنند و همچنین در مواقعی که راه حل‌های موجود کارساز نباشند؛ فرد راه حل جدیدی را به گونه‌ای متفاوت پیدا کند. دین مبین اسلام، در برهه‌ای از تاریخ در بین عقب‌افتاده‌ترین جوامع بشری به لحاظ فکری، رفتاری و سبک زندگی گسترش یافت و به طور باورنکردنی، همان جوامع عقب‌افتاده را در اندک زمانی، به با فرهنگ‌ترین و پیشرفته‌ترین جوامع بشری آن زمان تبدیل کرد. چنین تحولی، جز با خلاقیت و نوآوری و پیمودن راه‌های میانبر امکان‌پذیر نبود. شناخت یا کشف الگوها و روش‌هایی که در آن زمان به کار رفته و در نهایت به پرورش چنین خلاقیت‌هایی انجامیده، نیاز به مطالعه عمیق و بنیادی دارد که هدف اصلی این رساله را تشکیل می‌دهد.

رویکرد بسیاری از مسائل و تئوری‌ها و مفاهیم مهم در زمینه خلاقیت و پرورش آن و نیز هر علم انسانی دیگر را می‌توان بر سیره معصومین: عرضه کرد و معارف نوینی به دست آورد. اعتبار نهایی و حجت آرای هر یک از این پیشوایان و اسوه‌ها به عنوان نظریه اسلام است و آن هم در گرو با هم دیدن و جمع همه گزاره‌های مرتبط با موضوع مشخص از همه معصومین: خواهد بود.

پیشینه تحقیق

تاریخچه مطالعات علمی در مورد خلاقیت و عناصر تشکیل دهنده آن به بیش از یک قرن نمی‌رسد. پس از آنکه گیلفورد در مجمع عمومی روانشناسان آمریکا در سال ۱۹۵۰ میلادی خلاقیت را با تفکر واگرا معرفی کرد، تحقیقات پیرامون این پدیده با شدت بیشتری دنبال شد. با توجه به تحقیقات وسیعی که در غرب درباره پدیده خلاقیت صورت گرفته است، پدیده آینده ساز خلاقیت با توجه به سیره معصومین: کمتر مورد توجه دقیق و علمی قرار گرفته است. اهم پیشینه مطالب این حوزه بدین شرح است:

سید نورالدین محمودی در کتاب تفکر خلاق در منابع اسلامی، مفهوم تفکر در قرآن کریم را با استفاده از واژه‌های مترادف و متضاد آن بررسی نموده است. در ادامه، مباحث عالم خیال و تفکر خلاق

رضا رستمعلی

دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران.

حمید محمدقاسمی*

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد ساری، دانشگاه آزاد اسلامی، ساری، ایران (نویسنده مسئول).

محمدهادی یدالله پور

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم پزشکی بابل، بابل، ایران.

چکیده

مواد افیونی (مخدر) یا سرخوش‌نما، نام عمومی برای انواع متنوعی از داروها و ترکیبات سنتی و شیمیایی است که معمولاً خاصیت تسکین‌دهنده و سرخوش‌کننده داشته و اغلب به دلیل احتمال ایجاد خلاقیت یک نیاز مهم بشری است و در تمام ابعاد زندگی انسان نقش دارد. خلاقیت عبارت است از تحولات دامنه‌دار و جهشی در فکر و اندیشه انسان. خلاقیت نیاز عالی‌بهری بشری در تمام ابعاد سبک زندگی است.

در عرصه خلاقیت و سازندگی فکری هیچ اندیشمندی به پای معصومین: نمی‌رسند و هیچ نظام فکری و عملی همچون اسلام بر تفکر خلاق و خلاقیت تأکید نداشته است. مسئله تفکر، تدبیر و خلاقیت در سیره معصومین: درخشش خاصی دارند. معصومین: همواره با شیوه‌های عملی خلاق همچون؛ مشاهده طبیعت، تصویرآفرینی، بازی و ورزش، پیروان خود را به تفکر خلاق دعوت می‌نمودند تا استعدادها پنهان آنها از قوه به فعل درآید و زمینه حرکت آن‌ها به سوی کمال فراهم شود. در این نوشتار، پس از بررسی تعاریف خلاقیت، به واکاوی مفهوم خلاقیت در منابع اسلامی پرداخته و سپس روش‌های عملی پرورش خلاقیت در سیره معصومین ارائه گردیده است.

کلید واژه‌ها: خلاقیت، تفکر، سیره، معصومین

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱

*نویسنده مسئول: Ghasemi831@yahoo.com

برخی از اندیشمندان تفکر خلاق را توانایی آفریدن، به وجود آوردن، به شیوه‌ای نو دیدن، انعطاف‌پذیر بودن و فراتر از اطلاعات گام برداشتن تعریف می‌کنند. هدف اصلی در مهارت تفکر خلاق آن است که برای مسئله و مشکل موجود راه‌حل‌های متعدد و فراوانی به دست آید؛ زیرا هنگامی که راه‌حل‌ها زیاد باشد، فرد می‌تواند از بین آن‌ها انتخاب کند و اگر راه‌حلی مؤثر و مفید نبود، به سراغ راه‌حل بعدی برود تا به نتیجه دلخواه خود برسد.

نیروی ذهنی خلاقیت در مکتب فکری اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است. سیره معصومان: سرشار از روش‌ها و برنامه‌هایی مبتنی بر تفکر خلاق است. از مختصات برجسته سیره، منطقی عملی آن است که این منطقی در ابعاد مختلف رفتاری اعم از رفتار فردی، اجتماعی، خانوادگی، مدیریتی، فرهنگی، تربیتی و تبلیغی وجود دارد و در ابعاد مختلف رفتاری، انسان‌ها را وادار به تأمل و تفکر می‌کند و وجوه مختلف از علت‌ها، دلایل و چراها را در ذهن آدمی می‌گشاید.

در سیره معصومین: با توجه به اهمیت هر یک از روش‌های پرورش خلاقیت، موارد متعددی وجود دارد که بایسته و شایسته است با تلاش بیشتر اندیشمندان مورد توجه قرار گیرد. به نظر می‌رسد با تتبع در منابع متعدد می‌توان روش‌های مختلف عملی در پرورش خلاقیت، اعم از عقلانی، عاطفی و رفتاری از سیره معصومین: کشف و ارائه نمود.

این مسئله برای پژوهشگر بسیار مهم است که روش‌های عملی پرورش خلاقیت در سیره معصومین: چه بوده است؟ و چه دسته‌بندی و اقسامی از این روش‌ها قابل استخراج است؟ محقق با توجه به سیره معصومین: بدنبال پاسخ گفتن به این پرسش است که این بزرگواران با روش‌های عملی چگونه موجبات بروز و شکوفایی خلاقیت را در زندگی پیروان خویش فراهم نموده‌اند؟

تعریف خلاقیت

خلاقیت مفهوم مهم و پیچیده‌ای است. متخصصان و اندیشمندان برای تعریف این مفهوم بسیار تلاش کرده‌اند. نوع نگاه پژوهشگران به این مفهوم بر تعریف آن‌ها، از این واژه اثر گذاشته است به همین دلیل اولاً تعاریف متنوعی از خلاقیت بیان شده است. ثانیاً در زمینه‌ی تعریف و اهمیت خلاقیت توافقی ایجاد نشده است.

خلاقیت برگردان **Creativity** و برگرفته از **Creation** است. **Creation** برگرفته از واژه لاتین **Create** به معنای ساختن یا تولید کردن است؛ یعنی عملی کاملاً آگاهانه و هدفمند. کسی که چیزی را می‌سازد دست به کاری آگاهانه و عاقدانه و داوطلبانه می‌زند، هرچند که از شکل نهایی کار آگاهی نداشته باشد. (۲)

وبستر^۱ خلاقیت را به معنای توانایی خلق کردن^۲ معنا کرده و در فرهنگ جامع خود ذیل واژه **Create** معانی متنوعی آورده است. تعریف نهایی وبستر براساس این مفاهیم، عبارت است از: ساختن یا

در حکمت اسلامی با تاکید و اهتمام به نظریه ملاصدرا تبیین شده است و در آخر الگوی تفکر محور برای نظام تعلیم و تربیت ارائه شده است. لازم به ذکر است این کتاب شیوه‌های پرورش تفکر خلاق در سیره ائمه معصومین: را بررسی نموده و تمرکز مؤلف در رابطه با تفکر خلاق، بیشتر حول محور نظریات ملاصدرا خصوصاً در بحث خیال می‌چرخد.

جعفر علی‌گلی، نویسنده کتاب «رشد خلاقیت و شاخص‌های آن در روانشناسی و اسلام»، در فصول اولیه به تعاریف خلاقیت از دیدگاه روانشناسان مختلف پرداخته و سپس مراحل خلاقیت را براساس نظریات برخی از معروف‌ترین صاحب‌نظران حوزه تفکر خلاق بیان نموده و در ادامه به مبانی و مولفه‌های قرآنی و روایی خلاقیت می‌پردازد.

رساله‌ای با عنوان «خلاقیت و شیوه پرورش تفکر خلاق از منظر آموزه‌های قرآن کریم و نهج البلاغه»، در دانشگاه اصول الدین، توسط شمیم عابدین نسب دفاع شده که محقق آن بر اساس آیات قرآن و دیدگاه فیلسوفانی چون ابن سینا و سهروردی به مبانی تفکر خلاق و روش‌های پرورش خلاقیت می‌پردازد.

«تفکر خلاق مبنای شیوه‌های آموزشی پیامبر ۹» عنوان مقاله‌ای است که جناب سید حسام الدین حسینی نگاشته‌اند. ایشان در ابتدا تفکر خلاق و خلاقیت را تعریف نموده و بیان می‌دارند که پیامبر ۹ آموزش‌های خویش را متنوع و خلاق برای پیروان خویش مطرح می‌نمودند که موجبات جذب مخاطب را در پی داشته است.

جعفر علی‌گلی و محمدرضا احمدی در مقاله خویش با عنوان «ساخت آزمون اولیه مهارت حل مسئله مبتنی بر منابع اسلامی»، براساس نگاه اندیشمندان این حوزه که تفکر واگرا را مبنای تفکر خلاق قلمداد نموده، با طراحی آزمون‌هایی، آن را به منابع اسلامی مستند نموده که موجبات شکوفایی خلاقیت را به همراه خواهد داشت.

از آنجا که اصطلاح خلاقیت یک مفهوم نوظهور است، جرقه‌های این موضوع در چند سال اخیر در منابع اسلامی زده شده است ولی هنوز تحقیق جامعی در زمینه^۳ روش‌های عملی پرورش خلاقیت در سیره معصومین:، صورت نگرفته است.

بیان مسأله

خلاقیت توانمندی ذهنی است که با نگاه متفاوت به یک مسئله، راهکار جدیدی ارائه می‌دهد و آن را به شکل سودمند حل می‌کند و این موهبت الهی به عنوان یکی از زوایای وجودی انسان، قابلیت پرورش، شکوفایی، انعطاف‌پذیری و رشد دارد.

به نظر می‌رسد در تطورات عرصه زندگی و رسیدن به هدف والای آن - که همانا حیات طیبه الهی می‌باشد - پرورش خلاقیت یکی از ارکان اساسی پرورش دیگر شئون ابعاد انسان به شمار می‌رود.

^۱The ability to create

^۲Webster

معنای تقدیر که علامه طباطبایی معنای "تقدیر" را در تعریف خَلَقَ این چنین بسط می‌دهد: "سنجش و اندازه‌گیری چیزی برای این که چیز دیگر را از آن بسازند". (۷) ماده دوم خلق که بیشتر به معنای خلاقیت نزدیک است، در لسان العرب به "آفرینش چیزی بدون الگو" معنا شده است. (۸)

در عین حال که در قرآن، خداوند خالق معرفی شده، خلق کردن به غیر خدا هم نسبت داده شده است. شاهد این ادعا، آیه "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" (مومنون/۱۴) است. علامه طباطبایی ذیل تفسیر این آیه می‌فرماید: «از اینکه فرمود: او بهترین خالق هاست فهمیده می‌شود که خلقت تنها مختص به او نیست و غیر خدا هم توانایی خلقت دارند» (۹) انسان از چیزهایی که هست (وجود دارد) به اذن خداوند می‌تواند چیزهای دیگری خلق کند، ولی نمی‌تواند از عدم و نیستی چیزی را بیافریند. به طوری که حضرت عیسی ۷، پرنده را از گل که در عالم وجود دارد، ساخت. (آل عمران/۴۹)

نوع دیگری از آفرینش اشیاء، بدون الگو و نمونه، در قرآن، تحت اسم بدیع آمده است. بدیع به معنای، ایجاد و آفرینش چیزی بدون ماده و ابزار، و بدون زمان و مکان به کار برده می‌شود. (۱۰) بداعت هر چیز، به معنای بی‌مانندی آن است: البته مانندی که ذهن بدان آشنا باشد. (۱۱) حمران از اصحاب امام صادق ۷ از معنای "بَدِيعِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" (بقره/۱۱۷) پرسید. حضرت در جوابش فرمود: "خداوند تمام اشیاء را به علم خود ابتکار کرد، نه اینکه الگوی آنها را از موجوداتی مثل آنها برداشته باشد، آسمان‌ها و زمین‌ها آفرید، در حالی که قبلاً هیچ آسمانی و زمینی نبود." (۱۲) در نتیجه، بدیع و بداعت یعنی ایجاد کردن چیزی بدون این که سرمشقی از آن موجود باشد.

نتیجه آنکه؛ با تحلیل واژگان و اسمای ناظر بر خلاقیت در متون اسلامی، به این برداشت می‌رسیم که؛ مفهوم خلاقیت در کلام وحی الهی ناظر بر واژگانی چون «خلق»، «ابداع» و «فاطر» می‌باشد. واژگان مورد اشاره ناظر بر پیدایش امری نو و اصیل می‌باشند. با این تفاوت که «فاطر» ایجاد از عدم و مخصوص خداست و نوع «خلق»، آفرینشی است که مسبوق به ماده و مدت زمان است و نوع «ابداع»، آفرینشی است که مسبوق به ماده و مدت زمان نیست.

روش‌های عملی پرورش خلاقیت

خلاقیت و تولید فکر و اندیشه نو در جامعه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از جمله شاخص‌های مهم موفقیت نظام آموزشی نیز این است که تربیت افراد با فکر و خلاق به چه میزان است؟ خلاقیت برای بقای هر جامعه‌ای لازم است و برای ایجاد و تداوم آن در افراد باید عادت به تفکر را در آنان ایجاد کرد؛ چرا که خلاقیت از نتایج تفکر است. چنان که در روایات شریفه، تفکر یک ساعت را از عبادات هفتاد سال نیز بهتر شمرده‌اند. (۱۳)

به وجود آوردن چیزی جدید است. فعل «خلق کردن»، به وجود آوردن چیز جدید یا نمونه‌ی اولیه است. در این معنا، ویژگی ساخته‌ها یا نمونه‌ها، بر مهارت یا هوش فرد سازنده استوار است. (۳)

در فرهنگ روانشناسی تعریف واژه‌ی خلاقیت چنین آمده است: خلاقیت یک واژه فنی است که اساساً اشاره به آن دسته از فرآیندهای ذهنی دارد که منجر به حل مسئله، ایده‌های تازه، مفهوم سازی و شکل‌های هنری می‌شود که بی‌همتا و بدیع است. (۴)

بررسی مفهوم خلاقیت در دیدگاه اسلامی

خلاقیت، توانمندی ذهنی که با نگاه متفاوت به یک مسئله، راهکار جدیدی ارائه می‌دهد و آن را به شکل سودمند حل می‌کند. معنای فوق در باره خلاقیت در متون اسلامی به صورت مستقل و تحت یک عنوان واحد یافت نمی‌شود.

معرفت به ابعاد مختلف خلاقیت‌های خداوند متعال از طریق غور در آیات الهی و سخنان معصومین: می‌تواند باب تازه‌ای در راه اشاعه تفکر خلاق باشد. قرآن، کتاب آفرینش است و خداوند منان از طریق قرآن مجید همواره رموز بسیاری را برای انسان‌ها بازگو می‌کند و البته "خلاقیت" از این قاعده مستثنی نیست. در اهمیت خلاقیت همان بس که در قرآن کریم بارها از آفرینش، خلق و آفریدن سخن به میان آمده است. هر پرتوی از هستی، برگ زرین خلق و زایش جدید را در بطن خود به همراه دارد.

خداوند سبحان با کلمات بسیاری در خصوص خلاقیت صحبت می‌کند که از جمله آن‌ها می‌توان به فاطر، بدیع، صَنَعَ، خَلَقَ، جَعَلَ، وَجَدَ، كُنْ، أَمَرَ، بَدَأَ، أَنشَأَ و ... اشاره کرد. خداوند با اسم‌هایی همچون فاطر، خالق، بدیع، مبدع در رشته نظام فاعلی جلوه می‌کند. (۵)

کلمه‌ای که در قرآن کریم بر خلاقیت خداوند از عدم و نیستی دلالت می‌کند در "فَطَّرَ" ریشه دارد. اسم "فاطر" از ماده "فَطَّرَ" به معنای شکافتن و شکاف است. (۶) کلمه فاطر، عنایت بر طرد عدم و بر ایجاد چیزی از اصل، نه مانند کلمه صانع که به معنای آن کسی است که مواد مختلفی را با هم ترکیب می‌کند و از آن صورت جدید از قبیل خانه، ماشین و ... که وجود نداشت درست می‌کند. کلمه "فاطر السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" از اسامی خدای تعالی است که به عنوان صفت آورده شده است و مراد از آن، صفت استمراری است، برای اینکه نشانگر ایجاد مستمر و فیض وجود، دائمی و انقطاع ناپذیر باشد.

واژه خلاقیت در فارسی از ریشه‌ی "خَلَقَ" گرفته شده و معنای لغوی آن، "قدرت آفریدن و پدید آوردن" یا "نیروی که موجب خلق آثار بدیع می‌شود" است. (+) این واژه در زبان عربی دو ماده و معنای اصلی دارد که بقیه معانی از این دو گرفته شده‌اند: اول به

'Create: to make or bring into existence something new

دریافته‌های حضوری اطلاق می‌شود؛ ولی منظور ما از مشاهده، به عنوان یکی از کارکردهای حواس ظاهری انسان است که از گسترده‌ترین مدرکات او به حساب می‌آید. (۱۶) از این رو بها دادن به مشاهدات مدقانه از فعالیت‌های مهم تربیتی محسوب می‌شود که از پیامد آن تجارب و خلاقیت‌های بسیاری عاید انسان خواهد شد. بسیاری از ابداعات امروزی ریشه در طبیعت دارند. دانشمندان با الگوبرداری از ظرایف علمی و هندسی جهان پیرامون خود، موفق به ارائه ایده‌های نو می‌شوند؛ تا جایی که حتی برنامه‌ریزی‌های رایانه و موضوع هوش مصنوعی نیز با الگوبرداری و تقلید از فعالیت‌های مغز آدمی انجام شده‌اند. گراهام بل^۱ با فهمیدن ساز و کار عناصر موجود در گوش و به کار بستن آن‌ها در جعبه سخنگوی خود به پدیده‌ای شگفت‌انگیز دست یافت. او بعد از اینکه پی برد استخوان‌های برجسته‌ای در گوش با غشای نازکی کار می‌کنند، از خود پرسید چرا قطعه‌ای محکم و ضخیم از غشا نباید تکه‌ای از استیل را حرکت دهد. او از درون همین قیاس، تلفن را طراحی کرد و یا پس از آنکه زیردریایی ساخته شد، مهندسان فکر کردند که چگونه کشتی‌های جنگی می‌توانند حضور آن‌ها و موقعیت آن‌ها را در قعر دریا تعیین کنند. برای این منظور، از اینکه چگونه خفاش‌ها مسائل نظیر این را حل می‌کنند، استفاده کردند و به اختراع سونار (ردیاب صوتی) موفق شدند. (۱۷)

دعوت مردم به تأمل و تدبر درباره اشیا و موجودات پیرامون خود، یک شیوه قرآنی است. با یک نگاه در می‌یابیم که قرآن کریم بارها و بارها مردم را به تدبر و نگرستن در چیزهایی فراخوانده که مردم در طول روز و بلکه هر لحظه و هر ساعت با آن در تماس هستند. قرآن کریم مردم را تشویق می‌کند که به "شتر" (غاشیه/۱۷)، "آسمان" (غاشیه/ ۱۸) و "کوه‌ها" (غاشیه/ ۱۹) و "زمین" (غاشیه/ ۲۰) و... بنگرند. راستی مگر مردم آن‌ها را ندیده‌اند؟ در پاسخ باید گفت: آری دیده‌اند. اما در آن‌ها درنگ و اندیشه نکرده‌اند. اگر مردم در همین امور به ظاهر "بدیهی" بنگرند و برآستی در آن‌ها اندیشه و تدبر نمایند، به شگفتی‌های تمام اجزای آفرینش پی می‌برند. در سیره اولیای خدا و عارفان الهی: نمونه‌های متعددی را می‌توان سراغ گرفت که حکایت‌گر ارتباط فعال و انس آنان با طبیعت بوده است و به روشنی نشان می‌دهد که هر یک از مظاهر طبیعت برای آنان نه یک پدیده ساده، بلکه آینه‌ای بوده است که در آن صفات جمال و جلال الهی را مشاهده می‌کردند. (۱۸)

حضرات معصومین: نیز که قرآن ناطق هستند مردم را به تأمل در کوه، دشت، دریا، آسمان، زمین، حیوان، انسان، پرند، درنده، و... فرا می‌خواندند. چه بسیار مواردی که امیرالمومنین^۷ در نهج البلاغه و در خطبه‌های آن، مخاطبان را به دقت و مشاهده شگفتی‌های

خلاقیت استعداد ذاتی و فطری در نفوس انسان‌هاست؛ زیرا شاکله وجودی انسان به عنوان موجودی ملکوتی و جانشین خداوند در زمین، اقتضای خلاقیت دارد و از قدرت خلق و ابداع صور در عالم ذهن و عالم خارج برخوردار است. از این نظر پرورش خلاقیت عبارت خواهد بود از اینکه، ابعاد این استعداد ذاتی که در نهاد انسان گذاشته شده است، به واسطه تقویت و تربیت صحیح، تعمیق و گسترش یابد و به نوعی شکوفاتر گردد. زیرا ممکن است این استعداد ذاتی در معرض موانع آسیب‌زای محیطی قرار گیرد و کم کم این استعداد کم‌فروغ شود. همه‌ی انسان‌ها در کودکی از استعداد و خلاقیت برخوردارند، اما نداشتن محیط مناسب و بی‌توجهی به این توانایی و تقویت نشدن آن مانع بروز خلاقیت می‌شود.

در این نوشتار، منظور از روش‌های عملی پرورش و ایجاد خلاقیت در سیره معصومین، ناظر بر روش‌هایی است که به تصریح یا به تلویح از متون معتبر روایی و سیره که از جهت صدور و دلالت معتبر باشند یا چنانچه با روش تجربی، قابلیت نوعی روش برای وصول به هدف پرورش خلاقیت احراز گردد، استخراج گردند.

۱- روش الگوبرداری از طبیعت

از تکنیک‌های خلاقیت و نوآوری که در ابداعات فنی کاربردی گسترده و موفقیت آمیز داشته، تکنیک تقلید و الگوبرداری از طبیعت است. مهندسی خلاقیت بیونیک^۱ عبارت است از فرآیند خلاق الگوبرداری یا الهام‌گیری از ساختارها و نظام‌های گوناگون طبیعت و موجودات زنده برای ایجاد ایده‌ها، طرح‌های جدید و ابداع و نوآوری. (۱۴)

«طبیعت» واژه‌ای است که برای آن معانی مختلفی از جنبه لغوی و اصطلاحی صورت گرفته است. اما یکی از معانی‌ای که در فرهنگ‌های فارسی و غربی از این واژه آورده شده و همگان بر آن اتفاق نظر دارند آن است که: «طبیعت به معنای بخشی از جهان است که بشر در ساختن آن دخالت نداشته است. مانند کوه و دشت و دریا و نیز آن را به معنای جهان هستی هم دانسته‌اند.» (۱۵)

ارتباط با طبیعت، به پیشرفت خلاقیت، کنجکاوی، خیال‌پردازی و شور و اشتیاق کمک می‌کند. خلاقیت، کنجکاوی و خیال‌پردازی برای زندگی در جهان پرشتاب و در حال دگرگونی ما بنیادی هستند. آموزش‌های سنتی، فضا، زمان و ساختار مناسب برای تقویت این مهارت‌ها را فراهم نمی‌کنند. توجه به طبیعت بستری را برای پرسشگری فراهم می‌کند. این موضوع، تأثیر ریشه‌ای روی علاقه‌مندی‌ها و روحیه‌ی افراد متخلق خواهد داشت.

مشاهده پدیده‌ها، نقطه عزیمت انسان برای تفکر و کشف روابط نامشهود پدیده‌هاست. مشاهده، عنوانی است که به انواع رویت‌های انسان چه در حس ظاهری و چه در حس مشترک و چه در

و سازوکارهای طبیعت و جانداران برای ابداع و اختراع، پدیدآوردن فناوری و حل مسائل فنی-مهندسی است.

^۱Alexander Graham Bell

^۱ Bionical Engineering Creativity بیونیک یا مهندسی ملهم از

زیست‌شناسی الگوگیری از سامانه‌ها، ساختارها

زمینه‌ها و امکانات درس آموزی برای انسان پیش‌بینی شده است و از همین رو می‌توان طبیعت را معلم بزرگ انسان و مدرس درس‌های گوناگونی دانست که اگر دانش آموزان این مدرسه به درس‌ها و پیام‌های آن گوش جان بسپارند، قطعاً تعالیم حیات‌بخش آن موجبات رشد و کمال آن‌ها را فراهم خواهد آورد. لقمان حکیم در سخنی نغز به پسرش می‌گوید: «فرزندم... در ملکوت آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها و هر چه خداوند آفریده بسیار ببیندیش، زیرا تفکر و تدبیر در جهان هستی بهترین پنددهنده و بیدار کننده قلب توست.» (۲۰)

۲- روش تصویر آفرینی

بی‌تردید فهم و تحلیل مطالبی که عینیت و نمود خارجی پیدا کرده‌اند بسیار آسان‌تر از درک مفاهیم انتزاعی و ذهنی است. بسیاری از ایده‌ها، اختراعات و دستاوردهای علمی با کمک مدل و نمودار به دست آمده‌اند و یکی از راههای تقویت خلاقیت و فراهم‌سازی شرایط برای جرقه ذهنی، تبدیل مفاهیم به جدول، نمودار، تصاویر، نمادها و مانند آن است.

اساساً بهره‌گیری از هنر در آموزش، می‌تواند اثربخشی آن را افزایش دهد؛ زیرا اصولاً هر تولید هنری، بر اساس یک اصل مهم، یعنی ارتباط شکل می‌گیرد. آموزش به عنوان یک هنر عملی، باید به منزله فرآیندی که نیازمند شهود، خلاقیت و آشکارسازی مکنونات است شناخته شود. کار هنر این است که آنچه را که ممکن است در قالب استدلال و تعقل، نامفهوم و دور از دسترس است، مفهوم سازد و در دسترس همگان قرار دهد. (۲۱)

یکی از انواع هنرها، تصویرآفرینی است. آنجا که نفوذ، سریع‌تر و عمیق‌تر است، ردپای از هنر و تصویرآفرینی در آن دیده می‌شود. در حقیقت می‌توان گفت، آنچه به معانی و پدیده‌ها، حیات و عمق می‌بخشد و آن‌ها را برای انسان شیرین و جذاب می‌نماید، تصویرآفرینی و مجسم نمودن معانی و پدیده‌ها به شیوه‌های گوناگون است. (۲۲) با استفاده از تصویر آفرینی، معانی ذهنی به یکباره جان گرفته و حالات روحی و درونی، به یک تابلو یا صحنه گویا تبدیل می‌شود. اساساً وظیفه هنر و فنون هنری، چیزی جز این نیست که در اشیاء، روح بدمد و آن‌ها را به صورت زنده و پویا ترسیم نماید، تا در روح و فکر بشر تأثیرگذار باشد. این سخن از هگل است که می‌گوید: «غایت هنر در آن است که هرگونه احساس خفته، تمایلات و اشتیاق را بیدار کند، در آن‌ها جان بدمد، دل را سرشار کند و همه چیز را برای انسان‌های رشد یافته و رشد نیافته احساس پذیر سازد.» (۲۳)

ازرا پاونده‌نویسنده و شاعر تصویرپرداز، تصویر را به "چیزی که گره‌ای فکری یا عاطفی را در لحظه‌ای از زمان برای افراد روشنفکر و احساساتی می‌گشاید" تعریف کرده است. تصویر در ساده‌ترین توصیف، تابلویی است که از کلمات تشکیل شده است.

آفرینش؛ جو و هوا و خفاش و طاووس و کوه‌ها و آب‌ها و بادها و ... و می‌دارد، زیرا در آفرینش آن‌ها توسط خالق متعال بسیار صنعتگری و نوآوری و تنوع ایجاد شده است: خداوند پدیده‌های شگفتی از جانداران حرکت کننده و بی‌جان، برخی ساکن و آرام، بعضی حرکت کننده و بی‌قرار، آفریده است و شواهد و نمونه‌هایی از لطافت صنعتگری خویش به پا داشته است. (نهج البلاغه، خطبه ۱) بر همین اساس در سیره امام صادق ۷ منابع و معادن موجود در طبیعت از ذخایری شمرده شده که با توجه و دقت صاحبان خرد به این پدیده‌ها و اندیشیدن پیرامون اسرار نهفته در آنان، می‌توانند قوه عاقله خود را افزایش داده که نتیجه آن شکوفایی خلاقیت در افعال انسان است. «در باره این معادن و گوهرهای گوناگونی که از آن‌ها استخراج می‌شود، ببیندیش، همچون گچ، آهک، سنگ گچ و انواع زرنیخ و مردار سنگ و قلع و سیماب و مس و سرب و نقره و طلا و زبرجد و یاقوت و زمرد و انواع سنگ‌ها همچون قیر و مومیا و گود و نفت و جز این‌ها که از زمین به دست می‌آید و مردمان آن‌ها را در نیازمندی‌های خود به مصرف می‌رسانند. اکنون آیا بر هیچ خردی می‌تواند پوشیده بماند که همه اینها ذخایری است مخصوص آدمی که باید از زمین بیرون آورد تا به هنگام نیاز مورد استفاده قرار دهد؟» (۱۹)

امام صادق ۷ در علوم طبیعی بحث‌هایی نمود و رازهای نهفته‌ای را باز کرد که برای دانشمندان امروز نیز مایه اعجاب است. گواه روشن این امر توحید مفضل است که امام ۷ آن را ظرف چهار روز املا کرد و «مفضل بن عمر کوفی» نوشت و بنام کتاب «توحید مفضل» شهرت یافت.

امام صادق ۷ در موارد فراوانی، مفضل را به مشاهده و دقت در نظام طبیعت فرا می‌خواند که مذاقه در هر یک از آن‌ها موجب بروز اندیشه‌های خلاق و نوآورانه در زندگی بشر خواهد شد. از جمله می‌فرماید: «ای مفضل تأمل کن در جسم پرندگان، که چون حق تعالی مقدر فرمود، که در هوا پرواز کند، جسمش را سبک آفریده و خلقتش را مندرج و در هم گردانیده... سینه‌اش را باریک و تند گردانیده که هوا را به آسانی بشکافد به هیئتی که سینه کشتی را می‌سازند برای شکافتن آب، و در بال و دمش پره‌های دراز محکم آفریده که آلت پرواز وی می‌باشد...»

امروزه دانشمندان بر این حقیقت اعتراف دارند که قافله بشری در فهم اسرار طبیعت در ابتدای راه است و تمام معلومات بشر در برابر اسرار شگفت آور جهان خلقت، همچون یک صفحه کوچک است از یک کتاب بسیار بزرگ، بلکه همه آنچه را از این عالم می‌دانیم در حقیقت تازه ما را با الفبای خواندن این کتاب پر رمز و راز آشنا ساخته است.

از آنچه گفته شد معلوم می‌شود یکی از منابع مهم برای مشاهده و بروز خلاقیت، نظام طبیعت است. در جای جای نظام طبیعت،

خوراکی، یا انواع متنوع و متفاوت خوراکی است؛ در حالی که همه آن‌ها از یک آب تغذیه می‌شوند. آنچه مایه گوناگونی درختان شده، طبیعت آن‌ها است. طبع انسان نیز به درخت تشبیه گردیده است و سبب تفاوت و گوناگونی انسان و رفتار او شخصیت درونی وی می‌باشد.

۲- تشبیه معقول به محسوس

در این روش یک امر معقول و انتزاعی با امر محسوس دیگر مقایسه می‌شود و پیامد این قیاس، تقرب به واقعیت آن امر معقول و توجه به ابعاد و جوانب پنهان و زمینه‌شکنی‌ها و ایجاد جایگزین‌های نو برای درک ابعاد بیشتر آن موضوع است. ویلیام گوردون از روان‌شناسان معاصر معتقد است: «خلاقیت، توسعه انگاره‌های جدید عقلی در قالب عناصر محسوس است که به وسیله فعالیت استعاری و تمثیلی شکل می‌گیرد.» وی معتقد است، خلاقیت، عناصر نامعقول و حسی را می‌طلبد و عناصر حسی موجب افزایش جریان‌ات عقلی می‌شود و آن نیز به نوبه خود موجب ایجاد افکار تازه می‌شود. (۲۹)

نمونه‌ای بسیار زیبا از روش قیاس معقول به محسوس را می‌توان در تجسیم مفهوم معقول وجه الله یافت. در خصال شیخ صدوق چنین آمده است که: "مردی یهودی از علی ۷ پرسید: روی پروردگار کجاست؟ امام ۷ به ابن عباس دستور داد آتش و هیزم بیاورد. ابن عباس نیز چنین کرد. امام ۷ آتش را برافروخت و به یهودی فرمود: روی این آتش کجاست؟ یهودی گفت: من رویی بر آن نمی‌یابم. امام ۷ فرمود: پروردگار من نیز چنین است و مشرق و مغرب از آن اوست و به هر طرف رو کنی، همان روی خداست." (۱۴)

در روایت دیگری، کلینی از امام صادق ۷ روایت می‌کند که: روزی پیامبر ۹ در بیابانی خشک و بی‌آب و علف توقف کرد و به اصحاب فرمود: «بروید هیزم بیاورید! اصحاب گفتند یا رسول الله، در این بیابان هیزم پیدا نمی‌شود. پیامبر ۹ فرمود: هر کس به اندازه‌ای که می‌تواند، هر چند اندک، هیزم جمع کند. اصحاب در بیابان به دنبال هیزم گشتند و هر کس مقداری هیزم آورد و بر روی هم انباشتند و هیزم‌ها به صورت پشته‌ای درآمد. پیامبر ۹ فرمود: گناهان نیز اینگونه جمع می‌شود.» سپس فرمود: "إِيَّاكُمْ وَالْمُحَقَّرَاتِ مِنَ الذُّنُوبِ: از گناهان کوچک بپرهیزید، برای هر نفر ماموری هست که گناهان او را مینویسد و این گناهان رفته رفته مانند این هیزم‌ها پشته می‌شوند." (۱۶)

۳- تمثیل

تمثیل در معنای عام مترادف با تشبیه است و هر معنی که از تشبیه اراده شود، از تمثیل نیز اراده می‌گردد. کاربرد ریشه‌ی تمثیل، یعنی مثل در معنای شبه نیز موید همین معناست. (۱۷) در علوم تربیتی تمثیل و تشبیه در نخستین مرحله با احساس و تخیل مخاطب سر و کار دارد و آنگاه اندیشه و تعقل را برمی‌انگیزد و سپس به آموزش مورد نظر می‌پردازد. (۱۸)

مثلاً در سیره تربیتی معصومان: موجب لطافت و جذابیت سخن شده و طبیعتاً در شکوفایی عقل مترقی موثر خواهد بود. به عنوان

یکی از شیوه‌های بدیع و کارآمدی که اهل بیت: برای نیل به این مقصود از آن بهره‌هایی فراوان برده‌اند، تجسیم بخشیدن معارف توحیدی و حقایق دینی در قالب‌هایی زنده و گویا و پویاست که با این شیوه بدیع، معانی مجرد عقلی را به شکل نمادهایی محسوس و مادی برای انسان‌ها مجسم می‌نماید.

انواع تصویر آفرینی

از موثرترین شیوه‌های بارور نمودن عقلانیت انسان و شکوفایی خلاقیت، تصویر آفرینی است که قرآن و سیره معصومین: در بهره‌گیری از این شیوه سرشار است. در این نوع آفرینش هنری، هم مباحث علم معانی و هم موضوعات علم بیان مانند تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه می‌گنجد. (۲۴) در برخی موارد، مضمون یک امر و حقیقت آن، جز با تصویرگری نمود پیدا نمی‌کند و به همین دلیل است که می‌توان آن را مناسب‌ترین روش در آشکار نمودن مقصود و تأثیرگذاری بر مخاطب دانست. ترسیم تصویر حقایق معنوی در قالب امری محسوس، غالباً ملازمت احساس با معنویت را به دنبال دارد و هیچ چیز همچون تصاویر محسوس، نمی‌تواند بر ذهن، تأثیر گذار باشد. (۲۵)

با توجه به اهمیت شیوه تصویرآفرینی در بروز خلاقیت، به چند روش مهم جهت ایجاد تصویرآفرینی بر ذهن مخاطب بر اساس سیره معصومین: اشاره می‌گردد؛

۱- تشبیه محسوس به محسوس

تشبیه محسوس به محسوس یعنی مقایسه بین دو چیز که در اصل متفاوت هستند؛ اما به وسیله قیاس نشان داده می‌شود که بین آن‌ها شباهت وجود دارد. در این روش امر محسوس با نظر به تشابه آن با امر محسوس دیگر مقایسه می‌شود. مثلاً حرکت منظم قلب انسان به یک سیستم تلمبه آب تشبیه می‌شود و یا برای تشریح بدن انسان، بدن به یک سیستم حمل و نقل تشبیه می‌شود و از دانش‌آموزان خواسته می‌شود که مقایسه‌ای بین این دو انجام دهند. به عنوان مثال رادرفورد نظریه اتمی خود را در تشریح ساختار اتم بسیار شبیه به منظومه شمسی تصور می‌کرد و مبتنی بر همین تشبیه نیز به تکمیل نظریه خود می‌پرداخت. (۲۶)

یکی از شیوه‌هایی که پیامبر ۹ از آن بهره می‌جست تا مفاهیم در فکر جا بگیرد، کمک گرفتن از اعضای بدن همراه با گفتن بود. ابوموسی اشعری می‌گوید: روزی حضرت ۹ فرمود: «مومن برای مومن، بسان مصالح ساختمان است؛ همدیگر را محکم نگه می‌دارند. سپس انگشتان‌شان را در یکدیگر فرو بردند.» (۲۷)

و یا در تشبیه محسوس به محسوس دیگر، حضرت علی ۷ منبع تغذیه انسان‌ها را همانند یکدیگر عنوان کرده اما ثمره و خروجی رفتاری و فکری آن‌ها را گوناگون و مختلف بیان نموده است: "النَّاسُ كَالشَّجَرِ شَرَابُهُ وَاحِدٌ وَ ثَمَرُهُ مُخْتَلَفٌ؛ (۲۸) انسان‌ها همچون درختانند که از یک آب آبیاری می‌شوند، اما میوه‌هایشان گوناگون است." محیط زیست دارای گونه‌های درختان است. ثمره‌ی برخی در چوب و برگ آن‌ها و از برخی دیگر میوه‌های غیر

خطبه ۵) اضطراب به حرکت طناب در درون چاه های عمیق مانند گردیده است و با این شیوه امام ۷ به یک امر غیر عادی، تصویری مادی می پوشاند.

۵- ترسیم

ترسیم در لغت به معنای صورت و شکل دادن برای چیزی یا نقش کردن و رسم نمودن چیزی است. بیان ترسیمی، افزون بر اینکه خود روشی خلاقانه است، از روش های خلاقیت زا نیز محسوب می شود که باید به عنوان یک روش آموزش خلاقیت زا مورد توجه مربیان قرار گیرد. در این روش، موضوع به صورت ملموس و عینی در قالب یک تصویر ارائه می شود. این روش، آسان ترین راه برای انتقال مطالب و تصورات و تداعی ها در اذهان مخاطبان برخوردار از هر سطح فکری است.

این روش در میان راهبردهای تفکر خلاق در راهبرد ادراکی قرار می گیرد که پیامبر ۹ در نظر داشت از این طریق، توجه فراگیران را به سوی موضوع یادگیری جلب کند. بدین ترتیب برای دانشجویان خود، فرصت هایی فراهم آورد تا بسیاری از محتواها را خود ببینند و دریافت کنند.

در حدیثی از ابن مسعود نقل شده که پیامبر خدا، ۹ با دستش خطی کشید و آن گاه فرمود: «این، راه راست خداست. سپس در سمت راست و چپ آن، خطوطی رسم کرد و فرمود: بر سر هر یک از این راه ها، شیطان است که به آن، فرا می خواند.» (۲۰)

از آنس بن مالک نیز روایت شده که می گوید: پیامبر خدا، ۹ خطی کشید و فرمود: «این، انسان است. در کنار آن، خط دیگری کشید و فرمود: این، اجل اوست. و دورتر از آن، خط دیگر رسم کرد و فرمود: این، آرزوست. در این گیر و دار، خط نزدیک به او (اجل) به سراغش می آید.» (۱۶)

نکته قابل توجه در روایات یاد شده، آن است که مشاهده می کنیم پیامبر ۹ (برای مجسم نمودن حقیقت پیش روی مخاطب، از روش های گوناگون تجسم گرایی بهره جسته است که از آن جمله، می توان به ترسیم موضوع احاطه شدن آدمی به وسیله «امل» و «اجل»، اشاره نمود که پیامبر خدا، گاه با بهره گیری از اشیا (سنگ ریزه یا تکه های چوب) و گاه به روش فن رسم، و گاهی با حرکت انگشتان، حقیقت یاد شده را عینیت بخشیده و آن را با روش هایی زنده و گویا، به نمایش گذاشته است.

به هر روی، روش ترسیم و تصویر از روش های مهم خلاقیت زا محسوب می شود و امروزه نیز روش آموزشی مبتنی بر ترسیم و تصویر در آموزش های کلاسی و مجازی جایگاه ویژه ای پیدا کرده است.

نتیجه آنکه، تمرکز بر روش تصویر آفرینی در رشد خلاقیت مبتنی بر سیره معصومین: ضمن تقریب ذهن متریبان به مسائل و موضوعات، رشد خلاقیت آنان را نیز فراهم می آورد. بدین ترتیب مربیان باید ضمن آشنایی با این روش با شیوه های استنباط متریبان از تمثیلات و تشبیهات در سنین مختلف آشنایی پیدا کنند و به راه حل های نوین و

مثال حضرت امام باقر ۷ در روایتی انسان حریص بر دنیا را به کرم ابریشم تشبیه نموده و می فرماید: "مَثَلُ الْحَرِيصِ عَلَى الدُّنْيَا مَثَلُ دُوْدَةِ الْقَزِّ، كُلَّمَا ازْدَادَتْ مِنَ الْقَزِّ عَلَى نَفْسِهَا لَفًا كَانَ اَبْعَدَ لَهَا مِنَ الْخُرُوجِ حَتَّى تَمُوتَ غَمًّا؛ مثال آزمندی بر دنیا مثل کرم ابریشم است که هر چه بیشتر ابریشم بر خود می تابد و می پیچد، راه بیرون شدن خود را دورتر و بسته تر می نماید تا از غم و اندوه می میرد."

روزی شخصی با حالی پریشان خدمت امام صادق ۷ رسید و از سختی زندگی خود شکایت کرد. حضرت، زندان کوفه را به یاد وی آورد و فرمود: «زندان کوفه چگونه است؟ آن مرد گفت: جایی تنگ و بدبو است که افراد در آنجا در بدترین شرایط به سر می برند. حضرت فرمود: تو نیز در زندان دنیا به سر میبری، با وجود این می خواهی در آسایش و خوشی باشی، مگر نمی دانی دنیا زندان مومن است.» حضرت با این روش و با ترسیم چهره واقعی دنیا برای وی، بار غم و اندوهش را کاستند و به او نیرویی تازه بخشیدند.

نقش تمثیلات تربیتی در تقریب ذهن و رشد عقلانیت متریبان در سیره امام صادق ۷ نشان می دهد که ایشان برای اثبات یک مسئله عمیق منطقی و عقلانی پس از استدلالات عقلانی برای رفع ابهام از ذکر یک مثال روشن و کاملاً هماهنگ با مقصود استفاده می کردند.

۴- تجسیم

تجسیم در لغت به معنای صورت جسمانی دادن به امور غیر مادی و در اصطلاح به معنای امور مجرد را به صورت مادی، محسوس و ملموس نشان دادن و لباس مادی بر اندام آن ها پوشانیدن و یا دادن صفات مادی به آن ها است. (۱۳)

از ابن مسکویه نقل شده است که می گوید: «سرآغاز علوم و دانش های ما حواس است و از همین راه است که علوم، گسترش می یابد. هنگامی که برای انسان از چیزی خبر می دهند که برایش قابل درک نیست و یا از چیزی سخن به میان می آورند که به عمرش مشاهده نموده و برایش غریب است، او نمونه ای از امور محسوس را طلب می کند که اگر چنین چیزی در اختیارش گذاشته شود، فهم آن حقیقت برایش هموار می گردد و به آن انس می یابد.» (۱۶)

تجسیم هنری در کلام نبی مکرم اسلام ۹، تجسیم بخشیدن به حقایق دینی، تجسم دادن به حالات روحی انسان ها و نیز تجسم بخشیدن به امور روحی و معنوی را شامل می شود، برای نمونه بیانی است که تجسمی از حالت سخت و طاقت فرسای اثر کار ریاکاران را به تصویر می کشد. "مِنَ بَنِي بَنِيَانًا رِيَاءً وَ سَمِعَةَ حَمَلَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ اِلَى سَبْعِ اَرْضِينَ ثُمَّ يَطْوَفُهُ نَارًا تَوْقَدُ فِي عُنُقِهِ ثُمَّ يَرْمِي بِهِ فِي النَّارِ؛ (۱۵) هر کس ساختمانی را به قصد خودنمایی و شهرت طلبی بسازد، روز قیامت [ناچارش کنند تا] آن را تا هفت زمین بر دوش کشد، آنگاه به طوقی آتشین در گردن او تبدیل شود و آنگاه وی را در آتش افکنند."

همچنین سخنان امام علی ۷ سرشار از تعبیری است که در آنها از اصل تجسیم استفاده شده است. برای نمونه در عبارت "لَوْ بَحْتُ بِهِ لِاضْطِرَّتُمْ اَضْطِرَابَ الْاَرَشِيَّةِ فِي الطَّوِيِّ الْبَعِيدَةِ؛ (نهج البلاغه،

خلاقانه در ارتباطات تربیتی دست یابند. روایات فوق بیانگر آن است که تمثیلات و تشبیهات در مسیر پرورش خلاقیت، معارف بلند و مفاهیم پیچیده‌ی عقلی را به صورت محسوس و قابل درک برای متربیان درآورده و علاوه بر جنبه‌های ادبی و بلاغی، در پرورش استعدادهای درونی آنان نقش به‌سزایی دارد.

۳- بازی و سرگرمی

روش بازی کردن اعم از آن که آن بازی بی‌قاعده و یا بازی قاعده‌دار باشد، منشا خیال پردازی، نظم‌شکنی‌ها و نظم‌جویی‌هاست و سرچشمه بسیاری از خلاقیت‌ها، اختراع‌ها و اکتشاف‌های او در بزرگسالی است. به تعبیر اریک اریکسون^۱ (۱۹۹۴): «تمامی جلوه‌های خلاقیت آدمی در دوران بزرگسالی چیزی جز بازآفرینی بازی‌های طبیعی و تخیلات خودجوش دوران کودکی نیست».

اگر در اندیشه آن هستیم که فرزندانمان از شخصیت کاملی برخوردار شوند و در آینده نزدیک به دیدگاه‌های سنجیده دست یابند، باید مراحل مختلف رشد خلاقیت را به خوبی طی نمایند و دوران کودکی رضایت‌بخشی را سپری کنند تا به صورت افرادی شاد و سرزنده به زندگی مسرت بخش خویش ادامه دهند.

متخصصان علوم روان‌شناختی معتقدند؛ بازی، عواطف و احساسات اجتماعی کودک را بیدار ساخته، او را به سوی زندگی اجتماعی و قبول مسئولیت‌ها سوق می‌دهد. کودک در ضمن بازی کردن، با جهان خارج آشنا می‌شود، حقایق را درک می‌کند، طریق کار کردن و احتراز از خطرها و همکاری و تعاون با دیگران و تمرین و کارآموزی مهارت‌ها را فرا می‌گیرد. کودک در ضمن بازی‌های دسته جمعی رعایت حقوق دیگران و قوانین اجتماعی را یاد می‌گیرد. (۱۸) تفریحات سالم و بازی از عوامل تأمین‌کننده سلامت آدمی‌اند که در سیره معصومان؛ اهمیّت ویژه‌ای به آن‌ها داده شده تا آنجا که پیامبر اکرم^۹ فرمود: «تفریح و بازی کنید؛ زیرا من خوش ندارم که در دین شما، سختی و خشونت دیده شود» (۹)

بازی برای کودکان یک نیاز طبیعی است که بدون آن کودک رشد سالم نخواهد داشت. کودکی که به بازی علاقه‌ای نداشته باشد تقریباً بیمار محسوب می‌شود. همه انسان‌ها اعم از بزرگ و کوچک، حتی انبیا و اولیا؛ در دوران کودکی تمایل به بازی داشته و کم و بیش به بازی می‌پرداخته‌اند و این حاکی از این است که بازی از نیازهای طبیعی انسان است. مهم این است که والدین و سرپرستان کودکان با وجود علم و آگاهی به این نیاز کودکان، شاید توجه کافی به رفع این نیاز و آثار تربیتی فراوان که بر رفع آن مترتب است، نشان نمی‌دهند و از آثار زیانباری که بر بی‌توجهی به این نیاز کودک و رفع نکردن آن مترتب است، غافل‌اند. (۱۸)

پیشوایان دینی ما در زندگی خویش به بازی که یکی از نیازهای طبیعی کودکان است، توجه کافی داشته‌اند. آنان علاوه بر اینکه کودکان را در بازی کردن در دوران کودکی آزاد می‌گذاشته‌اند، خود

نیز در بازی آن‌ها شرکت جسته از این طریق هم به بازی‌ها آن‌ها رونق می‌دادند و هم به شغل و کار کودکان و در واقع به زندگی و شخصیت آن‌ها احترام می‌گذاشتند و موجبات شادی و بهجت کودکان را فراهم می‌آوردند. انس بن مالک نقل می‌کند: «پیامبر^۹ برای ادای نماز به مسجد آمد، در حالی که حسن^۷ را در بغل داشت و او را در کنار خود نشانده. وقتی پیامبر^۹ به سجده رفت، سجده طول کشید. من سر از سجده برداشتم، مشاهده کردم که حسن^۷ بر دوش پیامبر سوار شده است. وقتی نماز تمام شد، مردم از پیامبر^۹ پرسیدند: این سجده را به قدری طول دادید که هیچگاه چنین نکرده بودید. آیا وحی نازل شده است؟ پیامبر^۹ فرمود: وحی نازل نشده، ولی فرزندم بر دوشم سوار شده بود؛ نخواستم عجله کنم تا اینکه خودش از دوشم پایین آید و نیاز فرزندم برطرف شود.» (۱۲)

در میان اسباب بازی‌های کودکان، هیچ وسیله‌ای به اندازه خاک و هیچ کاری به اندازه مجسمه سازی برای کودکان سرگرم کننده و لذت بخش نیست. گل بازی موجب تقویت و هماهنگی چشم و دست کودک می‌شود. کودکان برای شکل دادن به گل از عضلات دست استفاده می‌کنند و به دنبال آن چشم را به همکاری با دست وامی‌دارند و از قوه تخیل و تصور خویش برای خلق و ابداع آن کمک می‌گیرند و چیزی را می‌آفرینند. همچنین از گل بازی می‌توان به عنوان وسیله‌ای برای یاد دادن مفاهیم مختلفی مانند رنگ، تعداد، شکل، اندازه، جنس و حجم استفاده کرد و سبب افزایش گنجینه واژه‌ها در ذهن کودک شد. کودکان هنگام این بازی، نتیجه اعمال خود را که باعث بالا بردن اعتماد به نفس می‌شود، می‌بینند، فکر می‌کنند، تصمیم می‌گیرند، با به کارگیری قوه تخیل و تصور چیزی خلق می‌کنند. چشم، دستگاه عصبی و دست آن‌ها هماهنگی ساخت چیز جدید را می‌یابند و در نهایت، با رضایت خاطر درباره آنچه که ساخته‌اند، سخن می‌گویند و برای آن اسم می‌گذارند. به همین دلیل امروزه بازی با گل رس در آموزش خردسالان از اهمیت خاصی برخوردار است. گل رس نرم و قابل انعطاف است. با دست‌های کودک به راحتی شکل می‌گیرد. شکل دادن به آن کاملاً در اختیار کودک است و هر طوری که خواسته باشد، می‌تواند به آن شکل بدهد. (۱۵) پیامبر اکرم^۹ بر کودکانی عبور کرد که مشغول خاک بازی بودند. برخی اصحاب، آنان را از این بازی نهی کردند. پیامبر^۹ فرمود: «بگذارید بازی کنند، خاک بهار کودکان است» (۱۴) اینکه پیامبر^۹ خاک را به بستان سرسبز و پر علف تشبیه کرد، بیانگر این است که همانطور که حیوانات در بستان سرسبز بهاری به رشد کامل می‌رسند و چاق و فربه می‌شوند و بهترین چراگاه برای رشد آن‌ها بستان بهاری است، برای کودکان نیز، خاک و طبیعت و بازی و ارتباط با آن بهترین وسیله برای رشد و پرورش خواهد بود.

نتیجه اینکه، بازی برای افراد خلاق، جدی‌ترین موضوع حیات است. واژه بازی برای بزرگسالان، مساوی با وقت‌گذرانی، بطالت، غفلت

Erik Erikson

لذا می فرماید: "الْكَسَلُ يَضُرُّ بِالْدِّينِ وَالدُّنْيَا؛ (همان، ج ۷۵، ص ۱۸۰) تنبلی به دین و دنیا زیان می رسانی."

ورزش، انسان را باهوش تر نمی کند، اما ذهن بشر را برای توجه و جذب بیشتر و بهتر اطلاعات داده شده، آماده تر می کند. شکل پذیری عصبی عبارت است از توانایی مغز برای تبدیل و تغییر مسیرهای عصبی و ایجاد مسیرها و اتصالات تازه ی عصبی. از این رو، فعالیت بدنی می تواند به ما در سیم کشی دوباره مغز کمک کند. ورزش، غلظت سروتونین، نوراپی نفرین و دوپامین را بالا می برد. امام صادق ۷ در صدر عوامل نشاط انگیزی به قدم زدن و پیاده روی اشاره می فرماید: "النَّشْرَةُ فِي عَشْرَةِ أَشْيَاءَ الْمَشْيُ وَ... (برقی، بی تا، ص ۱۴) نشاط در ده چیز است پیاده روی و... [از آن موارد است]" تاپر (۱۹۸۹) دریافت که ده دقیقه پیاده روی سریع به کاهش خستگی، نیروی بیشتر و کاهش تنش در دو ساعت پس از آن می انجامد. محققان در مطالعاتی دیگر بی بردند که پس از یک ساعت تمرین جسمانی، افراد در تنش، افسردگی، خشم و خستگی و آشفتگی احساس کاهش می کنند و در بقیه روز و حتی در بعضی موارد در روز بعد احساس قدرت بیشتری خواهند داشت.

با توجه به اهمیت موضوع، به برخی از ورزش هایی که در سیره معصومین: به آن اشاره شده می پردازیم و نقش آن ها را در پرورش خلاقیت مورد توجه قرار خواهیم داد:

شنا کمک میکند تا بچه ها، نوجوانان و حتی جوانان، افکار خلاقشان را رشد دهند. این ورزش چنان ارزشی دارد که از آن به عنوان بهترین تفریح برای مومن یاد شده و محبوب ترین تفریح نزد خداوند است. (۱۳) از همین رو پیامبر سفارش نموده اند «به فرزندان خود شنا یاد دهید.» (۱۹)

از آنجا که شنا و آب بازی جذابیت بسیاری برای کودکان دارد، آن ها ساعت ها وقتشان را صرف آن می کنند. آب بازی باعث تسکین عصبانیت های کودک شده و کودک از طریق آن از ناراحتی ها، فشارها و تنش ها رهایی یافته و احساس آرامش می کند. آب بازی علاوه بر تخلیه هیجانی کودک، موجب آرامش روانی و عاطفی او می شود و در طی این بازی، مهارت های حرکتی ظریفی که لازمه بازی با وسایل آن است نیز نصیبش می شود. چون کودکان آب بازی را بسیار دوست دارند از این طریق می توان مفاهیم و مطالب بسیاری را به آن ها آموخت و موجبات رشد مهارت ها و توانایی های مختلف آن ها را فراهم ساخت.

در تحقیقی میدانی، تأثیر حرکات ورزشی در میزان رشد خلاقیت دانش آموزان دوره ابتدایی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشانگر آن بود که فعالیت های مهارتی تربیت بدنی منجر به توسعه خلاقیت و مولفه های آن شده است. به عبارتی دانش آموزانی که تحت پوشش حرکات ورزشی بودند، نسبت به سایر دانش آموزان از رشد خلاقیت بیشتری برخوردار بودند. از جمله ورزش های پرطرفدار، ورزش

و... است که مانع تکامل و تعالی می گردد؛ اما در مورد کودک، بستر رشد و تکامل اوست. دوران بازی کودک، دوران تعطیلی تکامل نیست؛ بلکه دوران شکوفایی استعداد های او از طریق بازی است. از این رو، توصیه شده که به کودکان خود، اجازه بازی بدهید و کودکی که بازی گوش باشد، در بزرگسالی، خوش فهم و بردبار می شود. (۶)

۴- ورزش

در تعریف ورزش دو مولفه در نظر گرفته می شود؛ اول اینکه، هدف ورزش ایجاد یک مهارت است و دوم اینکه اجرای آن مهارت مبتنی بر مبارزه با یک عنصر معین مانند یک فاصله مکانی یا زمانی، یک مانع، یک خطر و امثال آن است. این دو مولفه، ورزش ها را از بازی ها و گذران اوقات فراغت و کارهای روزمره متمایز می کند. (۸)

ورزش یک وسیله تربیتی است که فرد با توجه به قوانین و مقررات ویژه و استفاده از تکنیک های کسب آمادگی های ذهنی - جسمی و مهارتی به آن پرداخته و برای کسب موفقیت و پیروزی در رقابت های سازنده شرکت می نماید. یکی از گسترده ترین عقاید، درباره سر و کار داشتن با تربیت بدنی و ورزش این است که تربیت بدنی از راه های گوناگون به فرد نفع می رساند. نظریه روان شناختی کلاسیک، تأکید زیادی روی نقش های فعالیت های بدنی، در تکامل شناختی افراد دارد. ورزش ابزاری محوری است که به وسیله آن رشد اجتماعی، کلامی و شناختی توسعه داده می شود. (۱۰)

رونالد هل، یکی از نظریه پردازان، در خصوص نقش محیط و فعالیت بدنی در رشد خلاقیت، معتقد است که اگر فردی در محیطی غنی از نظر حرکتی قرار بگیرد و اجازه حرکت و همکاری تیمی با سایر افراد داشته باشد، نورون های رابطی وی در سیستم عصبی شکل می گیرد. هر قدر سلول های عصبی رشد بیشتری داشته باشند، در تقویت خلاقیت فرد نیز تأثیر گذاری بیشتری دارند.

انسان هایی که ورزش نمی کنند - به ویژه اگر کار بدنی نیز نداشته باشند - اغلب در خود احساس سستی، کسالت، بی حالی و بی حوصلگی می کنند، و در این زمینه روایات فراوانی داریم که اگر فعالیت و تلاش کنار رفت، کسالت و سستی جایگزین آن خواهد شد. امام صادق ۷ در بر شمردن لشکریان علم و جهل، نشاط و شادابی را از لشکریان علم و کسالت و تنبلی را که ضد نشاط است از جنود جهل دانسته است، و می فرماید: "وَالنَّشَاطُ وَضِدُّهُ الْكَسَلُ؛ (۱۴) نشاط (از لشکریان علم) و ضدش کسالت (از لشکریان جهل) است." و در جای دیگر می فرماید: "عَدُو الْعَمَلِ الْكَسَلُ؛ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۸، ص ۲۸۶) تنبلی و کسالت دشمن کار و تلاش است." این در حالی است که رهبران دینی ما، به شدت ما را از تنبلی، کسالت و آن چه موجب آنست بر حذر داشته اند. حضرت علی ۷ می فرماید: «ای همام، شخص با ایمان، از کسالت به دور، و همیشه با نشاط است.» امام محمدباقر ۷ تنبلی و بی حالی را مایه ی زیان دنیا و آخرت می داند

Ronald Hell

(۲۹) ابو سعید ساعدی سوار بر اسب رسول خدا ۹۱ مسابقه داد که «ظرب» نام داشت و از دیگر اسبها برد. رسول خدا ۹۱ به وی یک برد یمانی داد. (۲۳)

نتیجه گیری:

خلاقیات گوهر گرانقدر وجود آدمیت است، به معنای آوردن چیزی جدید به مرحله وجود یا طی کردن راهی تازه یا پیمودن یک راه پیموده شده‌ی قبلی به طرز نوین، که موجب پدید آمدن یک ایده‌ی جدید می‌شود. در این مقاله سعی شده جهت شکوفایی و به ثمر نشستن این گوهر گرانقدر، روشها و راهکارهای مورد استفاده معصومان: که عاری از هرگونه خطا و انحراف است، بیان شود. در سیره معصومان: همواره مخاطبان به تشکر خلاق و تدبیر دعوت می‌شوند. خلاقیت، فرآیندی ذهنی ترسیم شده است که منجر به تولید ایده‌ها، اندیشه‌ها و روزنه‌های فکری جدید می‌شود. کنجکاوی در طبیعت و طبیعت گردی یکی از منابع عملی بروز و پرورش خلاقیت محسوب می‌شود تا آنجاکه براساس سیره معصومین:، منابع و معادن موجود در طبیعت از ذخایری شمرده شده که با توجه و دقت صاحبان خرد به این پدیده‌ها و اندیشیدن پیرامون اسرار نهفته در آنان، قوه عاقله خود را افزایش داده که نتیجه آن شکوفایی خلاقیت در افعال انسان است. از تصویرآفرینی جهت ملموس و مکشوف کردن مطالب پیچیده‌ی عقلی و تنویر جوانب آن استفاده می‌شود. ترسیم تصویر حقایق معنوی در قالب امری محسوس، غالباً ملازمت احساس با معنویت را به دنبال دارد و هیچ چیز همچون تصاویر محسوس، نمی‌تواند بر ذهن، تاثیر گذار باشد. بازی جهت ایجاد فضایی برای شکوفایی مطالب عمیق علمی است تا منجر به بروز خلاقیت گردد. بازی از عوامل تامین کننده سلامت انسان است که در سیره معصومان: اهمیت ویژه‌ای به آن داده شده است. ورزش چون باعث آرامش در اعصاب و روان می‌گردد و در پی آن موجب کنترل خشم و آشفته‌گی شده که از اثرات آن تیزبینی و تیزهوشی می‌باشد.

کشتی بوده که در طول تاریخ مسیری تکاملی را طی کرده و نقش مهمی در ارتقای قابلیت جسمانی و حرکتی ایفا کرده است. همچنین کشتی علاوه بر پرکردن اوقات فراغت، قدرت تعقل و بهداشت روانی - عاطفی را تقویت می‌کند.

کشتی گرفتن از جمله ورزشهایی است که مورد تأکید پیامبر اسلام ۹ قرار گرفته است و ایشان فرزندان خردسال خویش را تشویق به مسابقه کشتی می‌نمودند. امام صادق ۷ فرمود: «روزی حسن و حسین: در برابر رسول خدا ۹ با یکدیگر کشتی می‌گرفتند. رسول خدا حسن ۷ را تشویق می‌کرد که؛ حسین ۷ را بگیر و او را بر زمین بزن. در یکی از اولین مطالعاتی که در زمینه فعالیت مغز در طول مهارت حرکتی توسط هافلر^۱ و همکاران انجام شد، میزان فعالیت منطقه‌ای امواج مغزی در میان تیراندازان حرفه‌ای و نخبه مورد بررسی قرار گرفت. از مهم‌ترین نتایجی که حاصل شد این بود که تیراندازان در قیاس با دیگران فعالیت همه جانبه و کلی کمتری در قشر مخ خواهند داشت و این نتیجه بر مبنای این نظریه شکل گرفت که تجربه و تمرین زیاد منجر به نوعی "هرس کردن" پردازش‌های عصبی غیر ضروری در تیراندازان ماهر می‌شود. (۱۴۱)

جوان و نوجوان برای رشد و کمال روحی، جسمی، عقلی و فکری هم به فعالیت‌های بدنی نیاز دارد و هم به طراوت و شادابی روح، باید تفریحات سالم را به گونه‌ای برای جوانان فراهم کرد که هم وقت آن‌ها را پر کند، و بیکار و سرگردان نمانند، و هم در رشد جسمی و روانی و عقلی آنان تاثیر داشته باشد، که امام علی ۷ به دو نوع از سرگرمی‌های خوب اشاره می‌فرماید: "عَلِّمُوا اولادَكُمْ السِّبَاحَةَ وَ الرِّمَايَةَ؛ (۲۷) کودکان خود شنا و تیراندازی بیاموزید." رسول اکرم ۹ فرمودند: «حق فرزند بر عهده پدرش این است که به او نوشتن، شناکردن و تیراندازی را بیاموزد و روزی او را تنها از راه حلال و پاکیزه تهیه نماید» (۲۸)

تیراندازی در اسلام، بسیار مورد توجه بوده، به حدی که خود ائمه معصومین: نیز در این رشته ورزشی - که در واقع رزمی نیز هست - شرکت نموده و حتی شرط بندی در آن را نیز، به خلاف اکثر موارد دیگر جایز می‌شمردند. در سیره امام صادق ۷ بیان شده که آن حضرت در تیراندازی و شرط بندی آن، حضور به هم می‌رساند.

ورزش، اعصاب را در برابر فشار روانی مقاوم می‌سازد، قدرت انقباض و نظم ضربان قلب، پس از مدتی ورزش کردن بهتر می‌شود، گنجایش ریه‌ها بیشتر می‌گردد و در نتیجه اکسیژن بهتر و بیشتری به بدن می‌رسد و مقدار سوخت و ساز بدن کاهش می‌یابد؛ رشد و نمو به طور مناسب انجام می‌گیرد، و کارهای فکری را آسانتر انجام می‌دهد.

اسب سواری از جمله ورزش‌های مورد تأکید سیره معصومین: است. مورخین یادآور شده‌اند که رسول خدا ۹۱ در سال چهارم در مدینه، مسابقه اسب دوانی برگزار کرد و برای برندگان جایزه هم قرار داد.

13. Rostgar Fasai, Mansour, 1369, image creation in Ferdowsi's Shahnameh, Shiraz, University Publishing Center.
14. Zamakhshari, Mahmoud bin Omar, 1417 AH, Al-Kashaf on the facts of Ghwamaz Al-Tanzil, Beirut, Dar Ihya Al-Tarath al-Arabi.
15. Selajgeh, Ali, fall 2013, the effect of games on the growth of creativity, Rushd Magazine, Vol. 48, pp. 47-49.
16. Seyyed Qutb, Ibrahim Hossein, 1425 AH, Al-Thamb Al-Fani Fi Al-Qur'an. Cairo, Dar al-Shorouk.
17. Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein, 1363, Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, translated by Mousavi Hamdani, Qom, Islamic Publishing House.
18. Tarihi, Fakhreddin bin Mohammad, 2007, Majma Al-Bahrin, Tehran, Farhang Islamic Publishing House.
19. Aligli, Jafar and Abulfazl Sajdi, 2014, Growth of creativity and its indicators in Islam and psychology, Qom, Imam Khomeini Institute (RA).
20. Qarabaghi, Ali Asghar, 1385, the difficulty of defining creativity, Surah Mehr, vol. 10, pp. 48-53.
21. Karimi, Abdul Azim, 1390, Pathology of Creativity Education, Tehran, Menadi Tarbiat.
22. Kilini, Muhammad bin Yaqub, 1365, Usul Kafi, Tehran, Darul Kitab al-Islamiya.
23. Lotfabadi, Hossein, 1391, educational psychology, Tehran, position.
24. Majlesi, Mohammad Baqer, 1403 AH, Bihar al-Anwar, Beirut, Al-Wafa Institute.
25. Mohammad Ghasemi, Hamid, 2016, The Connection between Quran and Nature, Tehran, Farhang Islamic Publishing House.
26. Madaghi, Javad, 2016, model of creativity from an Islamic perspective, Tehran, Hozha Research Institute and University.

References

The Holy Quran

Nahj al-Balagha

1. Amadi, Abdul Wahid bin Muhammad, 1410 AH, Gharar al-Hakim (correction by Rajae). Qom, Dar al-Kitab al-Islami.
2. Ahanian, Hans, 1374, Ahanian Physics, translated by: Nahid Maleki, Tehran, Mad.
3. Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Makram, 1414 AH, Lasan al-Arab, Beirut, Dar al-Fikr.
4. Ahmadizadeh, Mohammad Javad and Mostafa Taheri, June and July 2018, investigating the effectiveness of brain training using virtual and real shooting on the shooting skills of students of a military university, Journal of Military Medicine, Volume 21, Number 2.
5. Batani, Mohammad Reza, 2015, Dynamic Contemporary Culture, Tehran, Contemporary Culture.
6. Bukhari, Muhammad bin Ismail, 1410 AH, Sahih Bukhari, Cairo, Ministry of Endowments.
7. Tolstoy, Leo, 1350, What is art?, translated by: Kaveh Dehgan, Tehran, Amirkabir Publications.
8. Jafari, Mohammad Mahdi, 1381, Image creation in Nahj al-Balaghe, Journal of Social and Human Sciences of Shiraz University, No. 2.
9. Javadi Amoli, Abdullah, 1384, Tafsir Tasnim, Qom, Esra Publishing House.
10. Joyce, Bruce and Marshall Weil, 1372, teaching patterns, translator: Mohammad Reza Behrangi, Tehran, Ney Publishing.
11. Darmi, Abdullah bin Bahram (Bita). Darmi's traditions. Damascus, Al-Etdal Press.
12. Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad, 1374, Vocabulary of Holy Quran, Tehran, Mortazavi.

27. Moin, Mohammad, 1362, Farhang Moin, Tehran, published by Amirkabir.
28. Mofid, Mohammad bin Mohammad, 1388, Al-Khatsas, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company.
29. Mansourian, Alireza, 2013, Bionic Creativity Engineering, Creativity and Creative Problem Solving Science Quarterly, pp. 35-50.